

KABDEBÓ LÓRÁNT

„Szellemi klíring”

„A KÖZÉP-EURÓPAI NEMZETEK KÖZÖS ÉRDEKE AZ IGAZSÁGOS ÉS BÉKÉS MEGEGYEZÉS”

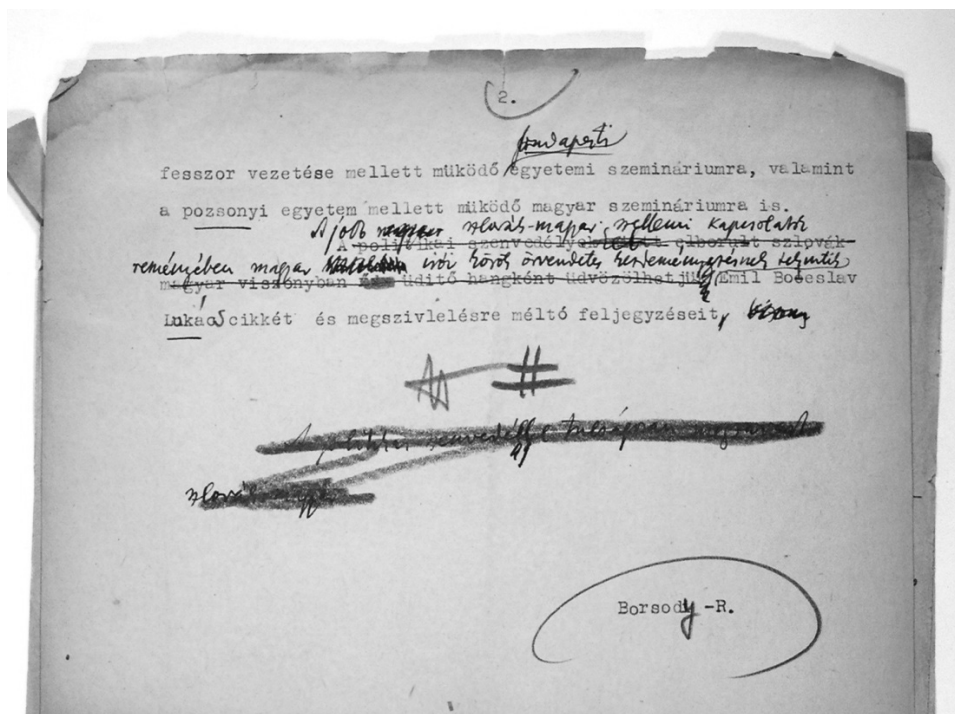
Nemcsak a könyveknek, de a félretett, sajtó alá előkészített, de meg nem jelentetett, cikkek szánt gépiratoknak is megvan a maguk sorsa. Hiszen amióta Szabó Lőrinc családja jóvoltából bejáratos lettem a költő hagyatékába, azóta sokszor kezembe került egy másfél oldalas „feci”. Ami nem Szabó Lőrinc írása, mégis az ő szellemének is a terméke. Egyetlen olyan darab, amit munkahelyéről hazavitt valaha a szerkesztő. Egyedi példány. A hagyatékkal együtt most a Petőfi Irodalmi Múzeumban található. Gondoltam, mutatványnak jó lesz: miként véglegesítette polgári foglalkozása szerint olvasószerkesztőként a nyomdába kerülő cikkeket munkaköri kötelességként az ország akkor már egyik legnagyobb élő költője, amikor ez a példány megszületett.

De mindig maradt csak a kérdés: mikor, miért, hogyan?

Szabó Lőrinc a húszas évek elejétől olvasószerkesztőként Az Est-lapok cikkeinek szövegeit tette nyomdakész állapotba, végleges címmel látta el, és a csőpostával a nyomdába küldte. Hozzá gépirat onnan vissza nem került. Amikor 1939-ben a Magyarország a kormány „félhivatalos” napilapjává vált, akkor a költő már a lap egyik vezetőjeként végezte szerkesztői feladatait. A Szabó Lőrinc-hagyatékban mégis csak ezt az egyetlen, a költő-szerkesztő által nyomdakészre előkészített, a lapban valamilyen okból meg mégsem jelenhetett cikket találtam: a bécsi döntés után a felbomló Csehszlovákiából hazatelepült, majd utóbb, a háború utáni koalíciós idők szünetekor az emigrációt választó publicista és történész Borsody Istvának¹, a szlovák költő, Emil Boleslav Lukáč² Pozsonyban megjelent, a magyar-szlovák „kulturális klíringet” hangoztató írásának ismertetését tartalmazó gépiratot. A javítás alaposága, a kézirat hazavitele és megőrzése is bizonyítja, hogy Szabó Lőrinc fontosnak találta ezt az írást. Két költő és egy történész összemunkálásának emlékét őrzi a ritka dokumentum. Azok szellemi örökségét, akik az egymás ellen fordított népek megbékéltetését tartották feladatuknak.

¹ Borsody István (1911–2000) újságíró, történész, egyetemi oktató. 1934-ben fejezte be jogi tanulmányait a prágai Károly Egyetemen. Publicista pályáját a Prágai Magyar Hírlapnál kezdte, majd 1938-ban Budapestre települt és a Magyarország című napilap külpolitikai munkatársa. A második világháború után a washingtoni magyar nagykövetség sajtóattaséja. 1947-ben emigrált. 1953–1977 között a Pittsburghi Egyetemen oktatott történelmet. Újságíróként a szlovákiai magyarok problémáival és a csehszlovák–magyar kiegyezés lehetőségeinek kérdéseivel foglalkozott.

² Emil Boleslav Lukáč (1900–1979) szlovák költő, műfordító, szerkesztő, evangélikus hittudományi és bölcsészettudományi egyetemi tanulmányait a pozsonyi Comenius Egyetemen, majd Párizsban és Drezdában végezte, 1934-ben doktorált filozófiából.

Mikor is keletkezhetett ez a megszerkesztett gépirat? Ha ezt meg tudjuk válaszolni, akkor válhat a rövid írás akár hangsúlyos gesztussá. Simon Attila történész kollégánk, valamint a doktorandusz Ondrejcsák Eszter segítségével, Käfer István valahai bibliográfiájának³ útjelzését követve sikerült összeállítani a dokumentumoknak azt az összemunkálását, amely a két országot szembeállító politikai viszonyok egyik mélypontján a szellemi összetartozást vallók kapcsolódását, összetartozásérzését fejezhette ki.

Eredetileg nem is erről akartam írni. Örömmel figyeltem fel arra, hogy a Szlovákiában élő fiatalabb történész nemzedék dokumentumok közreadásával igyekszik megrajzolni a két ország huszadik századi történelmének törésvonalait. Miután *Simon Attila Magyar idők a Felvidéken 1938–1945* című könyvét részletesen ismertettem⁴, ígéretet tettem a Tiszatáj rovatvezetőjének, hogy következő, *Esterházy János és a szlovenszkói Magyar Párt* című, monográfia számba vehető dokumentumkötetét⁵ náluk fogom ismertetni. A történész pontosan doku-

³ KÄFER István: *A szlovák és a cseh irodalom magyar bibliográfiája a kezdetektől 1970-ig*, Akadémiai, Budapest, 1985.

⁴ „bomba rakna jövőt”: *Elgondolkodás Simon Attila Magyar idők a Felvidéken 1938–1945 című könyvének olvasása közben*, Magyar-Hon-Lap, 2015. január 30., <http://mkdsz.hu/content/view/35308/210/>; ua = Charta XXI, 2015. január 31., <http://chartaxxi.eu/hirek/> (az internetes szövegek látogatása: 2016. 12. 21.).

⁵ *Esterházy János és a szlovenszkói Magyar Párt. Iratok a szlovákiai magyarok történetéhez (1938–1945)*, szerk. Simon Attila, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2014. 302 p.

mentált könyvei a két világháború között záró évekről „rettenetes [...] de így igaz”⁶ „leckét”⁷ mutatnak be. Az 1939. szeptember 29-én záruló müncheni konferencia után Közép-Európát a Róma–Berlin tengely kénye kedvére kiszolgáltatták a nyugati hatalmak, némi bizonytalan béke álságos reményében. Ezt követték a bécsi döntések, ahol a felhatalmazott nagyhatalmak – a *Tetemrehívás* kifejezésével – „[m]int macska szokott az egérrel” játszadoztak a Közép-Európai államokkal, amelyek történelmi igazságtalanságok ellen uszulva, újabb igazságtalanságokat alkuval magukra vállaltak. A kortársak mondhatták minderre átélve-reménykedve-szenvedve: „csak álltam és iszonyodtam, csak álltam / és a nagy leckét forgattam agyamban.” Volt, aki természeti törvényt sejtett: „végén már mindent helyesltem.”⁸ Mert igazságtalanságok rendeződni látszottak. Mert részigazságként helyeselhetőnek vélhették azt, ami ellen másrészt fel is lázadtak. Ami újabb igazságtalanságok melegágya lett. Tiltakoztak? Magukban. Igényeikben. Feladva a harcot? Vagy másik fronton, a barátság és a kultúrkapcsolatok örvén másik küzdelembe kezdtek, ahol jóra is buzdíthattak. Mindenképp, mindenki kielégítetlenül, kijátszottan és másokat kijátszóan nézett a bizonytalan jövőbe.

Itthon Közép-Európában világitótoronyként emelkedtek ki, Don Quijoteként az őrszemek. Ilyen volt a dokumentumok tükrében Esterházy János, aki órhelyét ott hagyhatta volna, óhazájában is igényt tartottak ténykedésére. De ő vállalta hivatását. Láthatott reményt szerepe elvállalására. Elnököt, miniszterelnököt ostromol leveleivel, kihallgatásról kihallgatásra jár, publicisztikában vív és biztat, összekötni akar, egységben védetté válni a vihar idejére. Romantikus hős lett volna? Vagy réalpolitikusi, aki otthonában is látta, hogy nincs igazán egyedül, a másik nép fiai közül is lesz hasonló tájékozódású? És ekkor megakasztott a régről ismert kétoldalas „fecni” emlékezete. Erre akartam visszhangzani, dokumentumokkal alátámasztani. Mert rátaláltam Don Quijotéban a réalpolitikusra. Megtaláltam a „rettenetes” és a „helyeslő” gondolkozók vitárakényszerítésének lehetőségére. Esterházynek is megvolt a kapcsolatrendszer, vállalt posztján is reménykedhetett a megegyezés rejtekútjának nyilvánossá tételében.

Ahogy Esterházy János írásait, dokumentumait olvasom, törekvéseit követem, amely a két nép sorsának összekapcsolódását igényelte, hirtelen eszembe jutott az évtizedek óta újból és újból kézbevetett, Szabó Lőrinc szerkesztette szöveg, amely a másik oldalról, a korszak talán legjelentősebb szlovák költőjének hasonló szellemű megszólalásáról ad híradást. És eközben a Simon Attila kötetének ismertetésével elakadtam. Ekkor kezdtem a dátumozatlan két kis „fecni” datálását megpróbálni.

Az ismertetésben jelzett Elán nevű pozsonyi irodalmi folyóirat eredetileg Prágában jelent meg, a két ország szétválásakor szünetelt egy időre, majd 1939 őszén egy duplaszámmal jelent meg most már Pozsonyban. Bárha a folyóirat interneten digitalizáltan elérhető, ez az egyetlen évfolyama hiányzik⁹. Pozsonyból szkennelt változatát megkaptam a cikknek, amely az új folyam első összevont számának 2. oldalán kezdődik, mintegy az újraindulás vezércikke

⁶ Utalás Szabó Lőrinc *Semmiért Egészen* című versének kezdetére (megjelent: Pesti Napló, 1931. május 24.)

⁷ Utalás Szabó Lőrincnek a müncheni paktum idején készített, *Lecke* című versére (megjelent: Pesti Napló, 1938. szeptember 25.)

⁸ Idézetek Szabó Lőrinc *Lecke* c. verséből.

⁹ A Cseh Irodalomtudományi Intézet honlapján, a 9-ediket a 11-edik évfolyam követi: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php> (látogatása: 2016. 12. 21.)

lehet. De nemcsak ez a programcikk szerepel itt Lukáctól, hanem az írás körülfollyá egy, szerintem történelmi alkalmi ihletettséű versét, amelyet szerencsére dátummal is ellát: „19. X. 1939.” A Szabó Lőrinc *Te meg a világ* korszakának „kétpólusú” hangoltságára (lásd később Lukáč jellemzését a kötetről!) emlékeztető verset Merva Attila fordításában közlöm:

E. B. Lukác: Luna mendax

Melyikünk téved, te vagy én?
Kinek szédítették meg fejét?
A naphoz vagy útvesztőben,
csendes tisztáson vagy vízözönben?
Kinek húzta át számításait
teljesen a Hazardőr?
Ki taszigál bennünket előre és vissza,
Angelus vagy Mefisztó?

Ki téved az elképzéseiben,
s ki épít kártyából várát?
Szórom, szórod az aranyport,
baccara-t játszom, játszod.
Varázs, csoda, látomás,
ne érintsd meg, tovaszáll.
Keserű az emlékezés,
ürommel teli a pohár.

Ki téved a dísszel,
csillogós, mérgezett rímekben?
Megint hazudsz, Pegazus,
újra a halálugrást próbálsz?
Csak lazán ügess át
a dombok maradékán,
e kétes babér
illata keserűen száll.

Melyikünk téved, te vagy én?
Melyikünk tér ébren vissza?
Filoxéra a gyökéren
a szőlőt érni nem hagyja.
S ha egyetlen tőm marad,
egyetlen foltos fürtöm,
megcsillan majd benne ez álmom,
ez a sors: te és én.

A vers dátuma szerint közvetlen megelőzi Tiso államelnökké való kinevezését. Ebben a helyzetben mit is jelenthet a *Luna mendax* – cím? Ha a Hold korongja nem teljes, nem mindenki tudja rögtön megállapítani, hogy fogyóban van-e a Hold vagy növekvőben. Az újhold vékony sarlója és a fogyó holdé csak abban különbözik, hogy domborodásuk két ellenkező

irányba mutat. Az északi féltekén az első negyed mindig jobbra mutat a domború oldalával, az utolsó negyed ellenben balra. A latinban a következő értelmű szavak kapcsolhatók össze: Crescit = növekszik, Decrescit = csökken. Ezért nevezték a rómaiak a Holdat hazugnak (Luna mendax). A vers az én értelmezésemben egyben az akkori európai közállapotok átérzése, személyes vitahelyzetté alakítása.

Mert mi is mindennek a történelmi háttere? Az első bécsi döntés a szlovák és magyar felek által „felkért” két döntőbíró, Ribbentrop német és Ciano gróf olasz külügyminiszter 1938. november 2-án meghozott döntése volt. Az első bécsi döntés teljesen elmérgesítette a magyar–csehszlovák viszonyt. Utóbb (Az első szlovák köztársaság 1939. március 14-i kikiáltása után) a szlovák politika a második világháború végéig napirenden tartotta a döntéssel elkerült területek visszaigénylését, a propaganda ezen területek visszaszerzésének szükségességét és a magyar uralom alá került szlovákok szenvedéseit hangoztatta. A szlovákok a Szent István-i eszmével a Nagymorva Birodalmat állították szembe. A közszellem egymással szembe fordította a két szomszédos államot.

Ezzel szemben megjelenik egy neves szlovák költő, aki „tudatosan vállalta ezt a szerepet a két világháború közötti korszak közismerten nem közeledést előmozdító légkörében a nacionalista szlovák és az előző évtizedek oktalan hazafiúskodását folytató magyar szellemi élet között”¹⁰. Abban a szellemben, amint a világirodalom goethei fogalmát Európára alkalmazta Babits definíciója: „Az európai hagyomány ereje egyre csökken, a nemzetek szellemi téren is ellenségek módján akarnak farkasszemet nézni, irodalmi kultúránk a fölbomlás tüneteit mutatja. Világirodalom-történetet írni sohasem volt korszerűtlenebb. És sohasem volt aktuálisabb. [...] Nagy teljesítményei egyének teljesítményei, akik gyakran idő és tér távolságain át egymásra hatva és egymást erősítve lázadtak a közszellem ellen. Lázadásuk a közszellemet folyton kiemelte önmagából; s így lett az európai kultúra haladó és változó folyamat, melynek valóságos élettörténete van, belső dráma, lelki válságokkal.”¹¹

A korszak két nemzeti klasszikus költőjének, Szabó Lőrincnek és Emil Boleslav Lukáčnak „lázasága” a „tér távolságain át egymásra hatva és egymást erősítve” éppen a világirodalom e goethei és babitsi definícióját követve „a közszellemet kiemelte önmagából”, és máig sugárzó példázattal kereste a világirodalmi szolgálat segítségét a szomszédnépek összebékítésére való törekvésben. Mindketten Babits tanítványainak is tartották magukat.

Az Elán: A Ján Šmrek költő szerkesztette, küllemében inkább az éppen akkor a Párizsból hazatért festőművész-tulajdonos Farkas István kezdeményezésére szintén megújuló Új Időkre emlékeztető folyóirat hasonló szerepet töltött be a korabeli szlovák irodalomban, mint az Illyés Gyula szerkesztette Magyar Csillag a magyar irodalomban. Szekértáborba gyűjtötte a vihar idején az egyébként széttartó írástudókat. A Budapesten megjelenő magyar nyelvű Láthatár című „kisebbségi kultúrszemle”, „a külföldi magyarok és középeurópai népek életének figyelője” ekként mutatta be a magyaroknak a szlovák Elánt: „Érdekes és magyar szempontból figyelemreméltó az Elán c. irodalmi lap magatartása. Mindig óvakodott a nemzetiszínű ponyvától. Amikor pedig a legerősebben szították Szlovákiában a magyar-ellenes hangu-

¹⁰ KÁFER István: *Félszázados hang. Emil Boleslav Lukáč: Nagy üzenetváltás*, Madách, 1973, Irodalom-történet, 1976/1. 224.

¹¹ BABITS Mihály: *Az európai irodalom története, Bevezetés, Világirodalom*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Belia György, <http://mek.oszk.hu/06300/06304/06304.htm#1>, (látogatás: 2016. 12. 21.)

latot, akkor ő a magyar-szlovák együttélésről cikkezett, s számonkint ismertette a legújabb magyar irodalom költőit¹². Ez az ekkor Prágából Pozsonyba költözött és újraindult Elán közli a két ország legélesebb konfrontációja idején, 1939. október 19. után Emil Boleslav Lukáč publicisztikus ihletésű tanulmányát.

A cikket ismerteti a pozsonyi magyar nyelvű Esti Újság 1939. 325. számának 6. oldalán, *Lukáč Boleslav cikke a szlovák-magyar kultúrkeresésről* címmel (A Käfer-féle bibliográfia még jelzi létét, mi eddig nem akadtunk ennek a lapszámnak a nyomára). De szerencsére egyszerre figyeltek fel rá a szlovákiai magyarság körében, és azon meglehetősen magyarul is megjelenik a Láthatár január 1. számában, Dr Sziklay László fordításában¹³. A cikket pedig ezzel a jegyzettel közlik: „Megjelent az Elán c. folyóirat X. évf., 1–2. számában a 2–3. lapon. Örömmel közöljük a cikk fordítását, mert nagyjában ugyanazt mondta, amit már mi is hirdetünk évek óta. Folyóiratunk hasábjain többször közöltünk szlovák folyóiratszemléket, állandóan szeretettel foglalkozunk a szlovák irodalom és művelődés ügyével. Örvendetes, hogy a másik oldalon is vannak hívei ennek a józan felfogásnak.”¹⁴

A szellemi termékek kicserélése (A középeurópai irodalmi kapcsolatok margójára)

Írta: Emil Boleslav Lukáč

A középeurópai térben élő nemzetek elé a Gondviselés fontos feladatot tűzött ki: életüket a lehető legjobban és legcélszerűbben kell összehangolniok. Bármennyire is keresztetődjenek politikai útjaik, akárhogy is alakuljanak a politikai helyzetek által teremtett rokon- vagy ellenszenvek, a szomszédság megváltozhatatlan ténye megmarad és ezzel együtt az egymásrautaltság is minden következményével. A keresztutak nemcsak eltávolodnak egymástól, nemcsak érintik egymást, hanem egy fontos ponton össze is futnak, s itt olyan teret alkotnak, ahol a közös érdekek találkoznak – ez a tér senkinek se tulajdona és mégis mindenkié.

Azoknak a nemzeteknek, amelyek egymás mellett élnek, egyszer csak meg kell találniok a modus vivendit és pedig nemcsak politikai szempontból. A politikai életet minden ellenszenv ellenére rendszerint gazdasági egymásrautaltságok irányítják. Mindez azonban nem nyitja meg eléggé a mély kapcsolatok lehetőségét, ez rendszerint a konjunktúra kérdése s a legkisebb kedvezőtlen fordulatra olyan szakadék terem, amelyen keresztül nincsenek hidak. Újra előlről és hosszú munkával kell elkezdni az építést.

Mély meggyőződésem tehát, hogy a politikai rokonszenv és az ideiglenes, konjunktúra által irányított gazdasági kapcsolatok és szerződések semmi esetre sem elegendők. A tartósan összehangolt, a kölcsönös tiszteletre és megértésre épített rokonszenv csak a szellemi, kulturális értékek kölcsönös kicserélésével lehetséges, a lehető legalaposabb megismerésükkel, tanulmányokkal, amelyek ezeket az értékeket megértik és elterjesztik

¹² Vájlak Sándor: *Az új szlovák szellemiség*, Láthatár, 1940. 10. szám, 294.

¹³ A szám pedig valószínűleg már 1939-ben, karácsony előtt eljut olvasóihoz, hiszen a cikk előtti oldalon egy nagy, bekeretezett karácsonyi szivart reklámozó vásárlási hirdetést találhatunk: *Mit vegyünk Karácsonyra*.

¹⁴ Miután ez a folyóirat is nehezen fellelhető, közöljük a fordított cikk mai helyesírással átigazított szövegét. A személyneveket a fordításban szereplő változattal közöljük.

és a saját értékeink közé sorozzák be. Hiszen az idegen kultúrkinccs, amelyet átültetünk és megfelelően besorozunk a magunk értékei közé, megtermékenyíti saját szellemi életünket és így közvetve a saját értékünkünk is válhat. Manapság a gazdasági életben gyakran beszélünk a klíringről. Nos, ilyen klíring érvényesülhet és ilyen klíringnek érvényesülnie is kell a szellemi élet terén is.

A szellemi alkotások kölcsönös kicseréléséről, megismeréséről, elsajátításáról és besorozásáról van szó: egyszerűen a középeurópai irodalmi kapcsolatok elmélyítéséről. És itt, ebből az alkalomból a magyar–szlovák szellemi, irodalmi alkotások megismerésére gondolok. Magyarországon, a magyar irodalmi közönségben a szlovák munkák ismeretének elmélyítése, nálunk a kiválóbb magyar munkák megismertetése a célom. Mindkét fél számára vannak megjegyzéseim, szemrehányásaim és indítványaim.

A szlovák könyvpiac rendkívül megnövekedett az utolsó másfél évtized alatt, s ezalatt több szlovák könyv jelent meg, mint azelőtt egy fél évszázad folyamán. A pozsonyi szlovák könyvkiállításon éppen ezt a tényt emelte ki Kl'áčko Rudolf tanár, a neves kultúr munkás. A felszabadult szlovák élet lerázta a bilincseket, leverte a szívekről, a gondolatokról, a szájakról a lakatot. Minden évben jó egynéhány kiváló szlovák munka jelent meg, amelyek értékükkel nemcsak a szlovákság körében vonták magukra a figyelmet, hanem, mint tudjuk, lefordították őket németre, lengyelre, horvátra, szlovénre, oroszra is s így egyrészt maguknak, másrészt az egész szlovák irodalmi világnak tiszteletet vívtak ki. Különösen a szépprózában és a lírában értünk el egynéhány olyan alkotást, amelyek bátran megállhatják helyüket a magasabb színvonalú versenyben és győztesen kerülhetnek ki belőle, így az általános emberi kultúrkinccs értékei lehetnek. Az újabbak közül Urban *Élő ostora, Kőd a pirkadatban*-ja, Hronsky *Jozef Makja és Kenyere*, ezenkívül néhány novellagyűjtemény, Jesensky *Demokratái*, Gaspar *Tengerészei*, Horváth *Vízum Európába*-ja; Rázus *Kocsmakirálya és Halottak üzenete*, Gráf *Vesztesége*, – a klasszikusok közül pedig Kukučín egynéhány novellagyűjteménye, *Az anya hív* című regénye, Vajansky *A gyökér és hajtásai* c. könyve, Timrava *Hősei*, Jégé *Adam Sangalája* azok a művek, amelyeknek nemcsak Szlovákia számára, hanem Szlovákián kívül másutt is van mondanivalójuk. Ugyanez a helyzet a lírai költészet terén is. A Stúr-iskola egyes költeményeinek, Hviezdoslav egynéhány dalának, nevezetesen *Véres szonettjeinek*, Kraskónak, Roy, Jesensky és Rázus egynéhány versének, Smrek *Csak a szemek*-nek, Zarnov *A vér szavának*, Hal'amov *Fekete mákjának*, Novomesky *Nyitott abalakai*-nak, Beniak *Luna parkjának* és *Postagalambjának*, a szlovák szürrealisták új, dinamikus hódításának megvan az igénye arra, hogy külföldön megismerjék és értékeljék, mert művészi szempontból a szlovák lelkiismeretről és fájdalomról a legtöbbet mondják. Vannak olyan tanulmányaink és tudományos kritikáink is, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni a középeurópai szellemi érintkezés szempontjából.

Meg kell állapítanunk, hogy a szlovák szellem alkotásaiból a művelt magyar kultúrvilág, a magyar átlagközönség nagyon keveset ismer. Nem akarjuk ennek valamennyi okát megvizsgálni, elég magának a ténynek a megállapítása: Közép-Európa érdeke a magyarságtól is megkívánja környező szomszédai és így a szlovákok legjobb alkotásainak lehető legtárgyilagosabb ismeretét. Igaz, nem állíthatjuk, hogy ezen a téren eddig egyáltalán semmi sem történt. Nem, – tudunk olyan értékes munkákról, amelyek a szellemi klíringnek odaadó terjesztői. Tudunk Podhradszky György nagyértékű fordítói munkásságáról, ő fordította le Sládkovič *Marináját*, ismerjük Schöpflin Géza szép fordítását, amelyben

Hviezdoslav *A csász feleségét* adta vissza magyarul, Darvas modern lírai antológiáját (*Magyarország hangja*), ismerjük Kukučín *Ház a hegyoldalbanjának*, Urban *Élő ostorának*, Jesensky *Demokratáinak* a fordítását, Farkasnak és a szlovák prózának az antológiáját, amely a Franklin-társulatnál jelent meg. Mindez nem kicsinység, minden bizonnyal nagy mérföldkövek ezek a megismerés, az ismerkedés és a kölcsönös szeretet útján, azonban egyrészt növelni kell e fordítások számát, másrészt rendszeresen és céltudatosan terjeszteni és propagálni is, nehogy csak a hivatalos, politikai kötelességteljesítés megnyilvánulásai legyenek, hanem a kedvtelésnek és a lelki életnek olyan szükségletei, mint ahogy a magyar közönségnek szüksége a világirodalom egyéb műveinek a megismerése és vásárlása. Itt felsoroltunk egynéhány szlovák szerzőt és művet, akik még várnak magyar fordításukra és így a megismerésre is: hiszünk is benne, hogy meg fognak jelenni az új viszonyok között. Valamelyik szlovák könyvkiadó, valószínűleg leginkább a Szlovenská Matica, illetőleg a szlovák írók rendi szervezete minden bizonnyal képviseli e szerzők és művek érdekeit.

A rendszeres ismertető munkához természetesen a szlovák szellemi élet állandó áttekintése is hozzátartozik, az eredetnek a megfigyelése, azaz valamennyi szlovák irodalomtörténeti ítélet szemmel tartása, éppúgy akárcsak mai életütemének a vizsgálata. A magyar folyóiratokban, sőt, a nagyobb magyar napilapok irodalmi rovatában is cikkeket kellene a szlovák irodalomnak szentelni. Így jutna be a magyar kultúrmunka abba a világba, amely eddig előtte eléggé ismeretlen volt és amely, úgy gondoljuk, mégis csak érdekli. Ha van min csodálkoznunk, csak az az egy csodálatos, hogy ezt a magától értetődő feladatot oly kevesen tették magukévá.

Mégis meg kell jegyeznünk, hogy a magyar szellemi életnek akadtak olyan szaktudósai és újságírói, akik a múltban is figyelték és ma is figyelik a szlovák szellemi élet kérdéseit. Sárkány Oszkár, Sziklay, Gogolák és a szlovákiai magyar népcsoport részéről Szalantai rendszeres ismertető munkája már több mint úttörés. Ezért minden szlovák csak hála lehet nekik. Ez az a göröngyös és mégis áldott út, amely jó eredményre vezet: az igazi kölcsönös értékeléshez és megértéshez. Egynéhánytól azt várjuk, hogy a magyar közönség számára megírják a szlovák nép és a szlovák irodalom történetét.

De mindazt, amit a magyar szükségletek margójára jegyeztünk fel, meg kell kívánunk a szlovák irodalmi élettől is, sőt talán még fokozottabb mértékben. Szlovákia a múltban is, de főleg a jelenben, sok tájékozatlanságát pótolta. A saját szépirodalmi termésünk fokozottabb iramán kívül a napról-napra növekvő szlovák intelligencia fontos élet-szükségletévé vált, hogy a világirodalom alkotásaival megismerkedjék. Nemzetközi helyzetünk egyik legfontosabb alapköve, hogy más nemzetek művelődésével megismerkedjünk, más oldalról viszont azon kell lennünk, hogy az idegen nemzetek is megismerkedjenek a szlovák kultúrával. A szlovák irodalomnak szép fordítás-hagyományai vannak. Tablictól kezdve egész a ma fordító-gárdájáig közülünk sokan megértették a fordító nagy feladatát. Elég szép szemelvényeink vannak a román, germán és szláv irodalmak legfőbb alkotásaiból. A Matica Slovenskának, a Zivenának, a Szt. Adalbert-egyesületnek, a klasszikus könyvek barátai egyesületének fordítási sorozata, Mazáč világirodalmi fordításai, Pažický orosz könyvtára, a Bibliotéka könyvtára tizesével adta ki a világirodalom műveinek értékes fordítását. De a fiatal és újjászületett nemzet szinte sóvárgó érdeklődése nagyonis megfelelkezik arról, hogy legfőképpen a környező népek irodalmi termését kelle-

ne megismernünk, tekintet nélkül arra, hogy politikájuk pillanatnyilag kedvező-e reánk nézve vagy sem. A legtávolabb eső nemzetek és irodalmak legezotikusabb könyvei jelennek meg nálunk, tudunk spanyol-délamerikai fordításokról, perzsából való átültetésekről, megboldogult költőnk, Roy, Li Tai Pe-vel bajlódott, de sajnos, a nyugati irodalmakhoz képest keveset terjesztjük a Közép-Európai irodalmak ismeretének szükségességét. Viszonylag igen kevés jugoszláv és román könyvet fordítottunk le szlovákra, valamivel több a lengyel és ismét igen kevés a magyar fordításunk. Pedig mindez irodalmaknak megvannak a maguk kiváló szerzői és merész művei. Meg kell ismernünk barátainknak, de akár látszólagos, akár valódi ellenségeinknek a lelkeségét is. S vajon ez a szellemiség nem tükröződik-e a legjobban művészetük kiváló alkotásaiban? Kitartóan kell sürgetnünk, hogy a fokozottabb lelki közeledés és a szövetkezés érdekében a jövőben fokozzuk fordítási tevékenységünket a középeurópai irodalmakból.

Ha szemrehányást tettünk a magyar szellemi életnek azért, mert nem törődik eléggé, vagy talán csak helytel-közzel és megfelelő színezéssel, a szlovák kultúrával, a magunk számára is meg kell jegyeznünk, hogy ugyanez a hibánk. Igaz, hogy egész 1918-ig alig volt szlovák kultúremlék, aki a magyar iskolában meg ne ismerte volna mind a magyar történelmet, mind pedig a magyar irodalmat, és aki az iskolán kívül is ne foglalkozott volna az egykorú magyar irodalommal, – de azóta a viszonyok jelentősen megváltoztak. Az elszakadás óta főleg a fiatal szlovák nemzedék érdeklődése másfelé fordult, ami önmagában véve még nem volna hiba, de annál rosszabb, hogy egy-két emberen kívül a magyar szellemi élettel akár a megismerés, akár a művészet, akár a tudomány szempontjából senki sem foglalkozott, – de még a kevesek munkáját sem vettük észre és értékeltük eléggé. Bujnák és Rappant professzoroknak, Göllnerovának a tanulmányai csak a tudományos szakkörökben találtak visszhangra. A magyar szépirodalommal, s főleg a jelenével, alig voltunk érintkezésben. Nálunk is akadtak érdekes tettek, emlétsük meg elsősorban Hvi-ezdoslav Petőfi- és Arany-fordítását, az ő egyetlen *Az ember tragédiája* átültetését, Uram fordításait, Roy Jókai *Fekete gyémántok*-fordítását, Gregorovát, aki Mikszáth *Prakovszky, a süket kovácsát* fordította le, Göllnerová Móricz- (*Sárarany*) és Kosztolányi (*Néró, a véres költő*) fordítását, Straka Antal ösmertető munkásságát, a modern magyar költészetből vett szemelvényeket, amelyek folyóiratokban vannak szétszórva, de erről a munkásságról még inkább el lehet mondani, hogy tisztán egyéni kedvtelésből fakadt, szeszélyes és egyáltalán nem módszeres és rendszeres. Nekünk is szükségünk volna jó magyar történelemre és irodalomtörténetre. Nos és mindenekfölött szükségünk volna különösen a mai modernnek kiváló alkotásainak fordítására. Még néhány merész Móricz-regényre, amelyekben egyként megtalálható a magyar paraszt, polgár és nemes sajátos lélekrajza. Szükségünk volna Kaffka Margit bátor művének (*Színek és évek*) fordítására, egy-két Molnár-, egy-két Kassák-műre, részben Herczeg és Babits nemzedékregénye (*Halálfiái*) is érdekelne, amelyben az olvasót az egész összeomló, háború-előtti világ megragadja. De megérdemelné az érdeklődést az erdélyi magyar irodalom is, amely ma éppúgy legsúlyosabb része a magas színvonalú művészetnek, mint annakidején. Az erdélyi magyar irodalom a magyar élet gyökereihez, a magyar paraszthoz tér vissza, persze, ennek is sajátos típusához, a hegyi paraszthoz. A népiességnek egy fajtája ez, s regénytípusa számunkra nemcsak érdekes, hanem rokon is lehet. Itt főleg Nyíró József, Makkai, Tabéry, Kós művei, Karácsonyi bohém-regényei mondhatnának sokat a szlovák olvasónak. A líra területéről

szükségünk volna a magyar líra jó és terjedelmes antológiáira, amelyekben az említett klasszikusokon kívül az új iskola, a század elejétől mind a mai napig, is helyet foglalna. Adytól már jócskán van fordításunk, de kortársai, így Babits, Kosztolányi, Tóth és természetesen az újabb költők, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Erdélyi József, József Attila és a többiek csaknem teljesen ismeretlenek.

Mindaz, amit a magyar közönségnek indítványoztunk a szlovák irodalom folyóirat- és újságszemléjével kapcsolatban, vonatkozik a szlovák életre is. A politikai élet részleteit is figyelemmel kísérjük, de fontosabb szellemi, kulturális élet nem érdekel. Folyóiratainknak és újságjainknak ezen a téren több, állandóbb és alaposabb érdeklődést kellene tanúsítaniok.

A pesti magyar egyetem szlovák szemináriumának, ahol Melich János professzor, a szlovák nyelv és irodalom tudósa működik és szlovák egyetemünk szemináriumának ezekben a kérdésekben szorosabb érintkezésben kellene állaniok egymással a két irodalom érdekében. Az aratás bő volna, amint látjuk, kevés a magvető!

Fordította: Sziklay László dr.

És mindenre példát maga Lukáč mutat, sorra ismerteti a Nyugat első nemzedékének nagy költőit az Elán számaiban¹⁵, és erre ki is tér rádiós beszélgetésében, ezekre hivatkozva mutatja be programja megvalósítását. Nemsokára a pozsonyi magyar nyelvű napilap, az *Esti Újság* közli is azt a rádiós beszélgetést, amit Lukáč Szalatnai Rezsővel eredetileg a pozsonyi rádió magyar adásában folytatott¹⁶.

Szlovák költő a magyar-szlovák irodalmi és szellemi közeledésről

Emil Boleslav Lukáč nyilatkozata

A pozsonyi rádió keddi magyar óráján érdekes beszélgetést folytatott Szalatnai Rezső Emil Boleslav Lukáč dr.-ral, a jeles szlovák költővel és a modern magyar líra legjobb alkotásainak szlovák fordítójával. A beszélgetés folyamán a literátori formátumú és változatlan magatartású szlovák költő többek között ezt mondta:

– Mily mértékben várhatók pozitívumok a szlovák-magyar szellemi viszonylatban szlovák részről – hangzott a kérdés.

LUKÁČ dr.: Az Elánban megjelent cikkem régi rögeszmemet tartalmazta, nem korszerűsített felfogásról van szó. Szemmel látható, hogy ma egyre többen foglalkoznak ezzel a gondolattal, miután a körülmények hozzák ezt magukkal. Aki engem már régebben ismer, jól tudja, mióta foglalkozom e kérdéssel. Elmondhatom, hogy már tíz évvel ezelőtt beszéltem erről azonos felfogással Budapesten, azon az estén, melyet az ottani szlovák kolónia rendezett, beszéltem ilyen értelemben Érsekújvárott egy szlovák-magyar estén, sőt egy

¹⁵ Kosztolányi Dezső; Tóth Árpád; Juhász Gyula mini-portréinak szkennelt változatát sikerült Pozsonyból megszerezni. De csak kivágásos formában, szám és oldalszám megjelölése nélkül. És mivel az induló új folyam első évfolyama a digitalizált internetes változattól is hiányzik, nem tudom azonosítani, de ezek 1940 márciusa előtt az Elánban biztos megjelentek, ugyanis rájuk, mint megjelentekre hivatkozik Lukáč a következő beszélgetésben.

¹⁶ *Esti Újság* 1940. 61. szám, március 3. vasárnap, 15.

magyar rendezés alkalmával Prágában is. A kérdés lényegéről annak idején cikket írtam az Uj Szellem című folyóiratba, amikor erre Darvas János barátom kért fel, az a Darvas, aki *Hegyország hangja* címen szép antológiát adott ki a mai szlovák költők verseiből; ez a könyv is az építő tettek közé tartozik. Ha jól emlékszem, egy itteni magyar lapban nyilatkozatot is hoztak tőlem e kérdésről. Semmi újdonság nincs tehát ebben, régi meggyőződésemet fejezem ki most is, hogy tudniillik a közép-európai nemzetek közös érdeke az igazságos és békés megegyezés. Ezt a megegyezést előzi meg a szellemi termékek kölcsönös kicserélése. Az Elánba írt cikkemet alapos mérlegelés után írtam, reális politikai alapon nyugszik és konkrét javaslatokat vet fel. Nagyon jólesett a cikkre érkező visszhang idehaza és Magyarországon is, több megjegyzésre hívták fel a figyelmemet és szívesen adtam beleegyezésemet Sziklay László kollégának, hogy a cikket lefordítsa és közzé tegye a budapesti „Láthatárban”.

Azt kérdi, kolléga úr, vajon van-e valami terv a mi részünkről a magyar-szlovák együttműködésre nézve? Nem válaszolhatok semmiféle testület nevében, csak egyes jelek alapján ítélnék a dolgról. Az egyes jelek és tények azt mutatják, hogy szó sincs valami elzárkózásról a szlovákok részéről. Ilyen elzárkózás a múltban sem volt. A cikkben felsoroltam, hányszor és milyen körülmények között játszódtott le a szlovák-magyar szellemi érintkezés a múltban, most főleg arra hívtam fel a figyelmet, hogy ez a munka rendszeresen haladjon előre, tervszerűen, meggondolás alapján és tudományosabban, vagy, ha úgy tetszik, hasznosabban is. Hogy ez valóban így fog menni ezentúl, nem tudom; az én feladatom az, hogy a célt megjelöljem és az útra rámutassak. Magam – személy szerint – konkrétan is dolgozom ezen a munkán, műfordításaimmal. A magyar oldalról elvártnók, hogy szintén átgondoltabban és rendszeresebben foglalkozzanak a szlovák szellemi élettel és műveltségünk csúcsteljesítményeivel...

Szalatnai: Igen, mindebben igaza van. Viszont tény az, hogy az elmúlt húsz esztendő folyamán a szlovákiai magyar írók jóval többet fordítottak és tettek közzé a szlovák irodalomból, mint önök a magyarból. Kár, hogy folyóirat hiján ezt a munkát, mely bizonyos tekintetben már lezárult, a 20 éves egység révén, nem tudjuk adatszerűen feltárni. Csak arra szeretnék itt rámutatni, hogy például az átlagos szlovák irodalmi ismeret a magyarnál összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a magyar ismeret a mai fiatal szlovákságnál. A régi és mai szlovákiai magyar tankönyvekben Hviezdoslavtól az ön lírájáig minden szlovák költő megtalálható, míg a szlovák olvasókönyvekben és irodalmi tankönyvekben egyetlen magyar író vagy költő sem szerepel. Innen van, hogy a fiatal szlovákság magyar közképe nagyon hiányos és egyoldalú. Csak az önök nemzedéke, a mai 35-40 éves szlovák értelmiségi generáció jelent kivételt és persze a tájékozódó igényű idősb nemzedék.

Épp azért azt hiszem, hogy az Elánban számról számra megjelenő kis miniatűrjei a modern magyar költőkről s a hozzájuk fűződő fordítások jelentős tájékoztató cselekedetek. Három nagy magyar lírikust mutatott be eddig az Elánban, hogyan fogadta ezt a szlovák olvasóközönség?

LUKÁČ dr: Úgy beszéltem meg az „Elán” szerkesztőjével, Smrek költővel, hogy az említett cikkemhez tüstént szemléltető képet adok, bemutatom a modern magyar költőket. Talán feltűnt önöknek, hogy nem Adyval kezdtem. Adyról, életéről és költészetéről tudniillik már annyiszor írtam és beszéltem, ötven költeményét lefordítottam szlovákra, hogy azt

hiszem, Adyt már kissé ismeri a szlovák olvasó. Ezzel ellentétben Ady kortársait, Babits Mihályt, Kosztolányit, Tóth Árpádot és Juhász Gyulát nem ismerik nálunk. Babitsról nagyobb tanulmányt szeretnék írni, nem akartam röviden szólni erről a nagy költőről. Ezért kezdtem el a sort Kosztolányival, folytattam Tóth-tal és Juhász-szal, minden alkalommal költészetük egy-egy jellegzetes alkotását is bemutatva. Helyesen mondja, hogy miniatűrök az én bemutató cikkeim. Igen, elsősorban egyszerűen fel akartam vázolni a költők szellemi és emberi arcélét; azt hiszem ez sikerült is. Ez nem jelenti azt, hogy költészetükhöz nem kell többé visszatérni, részletesebben, valamely szlovák folyóiratban, talán a Slovenské Pohladyban, vagy az egyetemi tudós társaság most készülő folyóiratában. Ez már a jövő feladata, most elég, ha utat vágunk. Úgyszintén költészetükből megfelelő fordításokról kell gondoskodni. Igen, cikkeim és fordításaim visszhangot váltottak ki a szlovák publikumból. De itt is meg kell mondanom, hogy jó volna, ha a magyar oldalon is a költők és műfordítók közül munkához látnának és a szlovák poézist tervszerűen mutatnák be a magyar olvasónak.

Abban, hogy a magyar nyelv nem-ismerése elrajzolja a szlovák ember magyar közképét, önnek igaza van. Az elmúlt húsz év alatt olyan szlovák nemzedék nőtt fel, mely inkább foglalkozott a maga belső ügyeivel és az európai kérdésekkel. Innen van, hogy ebben a nemzedékben sokan vannak, akik világnyelveken beszélnek, de – nem tudnak magyarul. Ez tény és ez az oka annak, hogy kisebb a szlovák érdeklődés a magyar élet jelenségei iránt. Jómagam is többször hangsúlyoztam, hogy a magyar nyelv megtanulása és a magyar élet megismerése a saját érdekünkben is fontos. Magyarországon más a helyzet a szlovák nyelvvel?

Szalatnai: Föltétlenül. Gondolja meg, hogy a visszacsatolt területek révén hány fiatal értelmiségi magyar él most Magyarországon, aki feltűnően tud szlovákul és jól ismeri a szlovák kérdést. Sőt, a felvidéki középiskolákban továbbra is tanítják a szlovák nyelvet. Épp nemrég értesültem arról, hogy a budapesti Eötvös Collegiumban, a híres magyar tanárképző intézetben, bevezették a szlovák nyelv tanítását, az egyik szlovákiai származású tanárjelölt az előadó.

LUKÁČ dr: Igen, azt hiszem, hogy ez a fiatal magyar értelmiségi nemzedék értékes szerepet játszhat a közös ügy érdekében a jövőben is. Ők tudnák a szlovák értékeket bemutatni a magyarság előtt.

Szalatnai: Mi érdekli a mai szlovák értelmiséget a leginkább a magyar szellemi életből? Ismerik-e Babits költészetét, Móricz regényeit, Zilahyt, a falukutatókat, az erdélyi írókat?

LUKÁČ dr: Úgy vettem észre, hogy a szlovák értelmiségi rétegeket a tipikusan, sajátosan magyar vonatkozások érdeklik elsősorban, és az, ami a genius locit; a couleur localt jelenti. Tudnivaló, hogy olvassák nálunk a merő szórakoztató magyar irodalmat is, a képes lapokat és így tovább. De ennek nincs nagy jelentősége. Ám például tudom, hogy Wass Albert *Farkasvermének* szlovák fordítása nagy hatással volt, egy darab tragikus magyar életet láthattunk! Nem csoda, hogy nálunk nagy hatással vannak az erdélyi magyar írók művei. Tudom, hogy a szlovák művelt családok egész sorában ott van az Erdélyi Szépmíves Céh könyvsorozata és nagyon dicsérik e könyveket. Hovatovább jobban ismerik az erdélyieket, mint a pestieket. Persze, ez az újabb írókra vonatkozik, mert Jókai és Mik-

száth például mindnyájunk ismerőse. Különös például, hogy Babitsot nem ismerik katolikus költőink sem. Egy ankéton ajánlottam, fordítsák le Babits *Halálfiát*. Alexy barátommal gyakran beszélünk arról, hogy másik két Babits-regény lefordítása is aktuális volna: a *Timár Virgil fiáé*, meg a *Gólyakalifáé*. Móriczot kissé ismerik egy cseh, meg egy szlovák fordítása révén, Zilahy ismeretlen, a falukutatókról, Illyésről, Féjáról csak a főiskolások egy régebbi csoportja tud, ezekre hatással is voltak Féjéék.

Szalatnai: Várható-e valami konkrétum a közeljövőben a szlovák-magyar szellemi együttműködés terén?

LUKÁČ dr: Mint mondtam, terveket vetettünk fel és önök is, tudom, így gondolkodnak. Sok mindent lehetne ezen a téren csinálni. Ami a kulturális együttműködést illeti, ez a hivatalosak, az illetékesek dolga. Hogy konkrétumokról is szóljak még, hát kérem: a Novy svet szerkesztőjének, Nižňanský barátomnak kérésére lefordítottam most szlovákra Krúdy Gyula regényét, a *Podolini kísértetet*. Nem tudom, milyen lesz a regény szlovák visszhangja, engem, mint költőt érdekelt a fantasztikus meseszöveg és a színes stílus. Biztos vagyok benne, hogy nem a vízbe dobott kő szerepét fogja játszani, hanem hatása lesz. Megmondhatom azt is, hogy a Krúdy-fordítás után közzé fogom tenni a mai magyar próza egyik varázslatos alkotását, Márai Sándor – *Eszter hagyatéka* című regényét. A női áldozatkészség nagy regénye ez, modern és mélységes lélekelemzés, nekem nagyon tetszett.

Honnan eredezteti ezt a kapcsolódását maga a költő, Emil Boleslav Lukáč? „A budapesti Amerikai úton van egy szép villa, a csehszlovák követségünk sajtóattachéjának, Straka barátomnak a lakóhelye. Minden pénteken összejön ott a fiatal Magyarország szellemi elitje. Öten, tízen, húszan, mikor hogy, de eljönnek. Nincs ott elfogultság, ámbár nincsen semmi rábeszélés egyik részről sem. Szellemi találkozóhely, s ahogy nézem az elmúlt pénteketek névsorát, nem kis nevekkal találkozom ott az egyes csoportokból. Attachénk személyes titka, miként nyerte meg a bizalmat, miként oszlatta el a gyanakvást, amely velünk szemben ott általános. [...] Itt, az ő dolgozószobájában nincsen. Nyíltság és egyenértékűség az egyedüli elvek, a költészet és művészet iránti szeretet az egyedüli törvény.”¹⁷ Anton Straka leggyakoribb vendé-

¹⁷ Emil Boleslav LUKÁČ: *Új arcú magyarok?*, Anton Straka fordításában kiadta: GÁL István: *Emil Boleslav Lukáč egy Straka-estről*, Tiszatáj, 1976/4, 68–69. A közreadó leírja, hogy a Matica Slovenská mártoni levéltárában őrzött Straka-levelek között az egyik Lukáčnak címzettben Straka megdicséri Lukáč budapesti tapasztalatairól készített Politika-beli cikkét („Egyébként a cikked nagyon jó”), lefordította, és magyar íróbarátainak elküldte. Gál István a Szabó Lőrinc-hagyaték alapján közli ezt a fordított magyar szöveget (MTA KIK Ms 4702/106.) „A villa az Amerikai út 37. számú ház, emléktáblával megjelölve. A Straka-hagyaték maradványai digitalizált formában jelenleg az MTA Könyvtára és Információs központja kéziratárába kerültek. Az ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének vezetője, Kulcsár Szabó Ernő akadémikusnak, Monok Istvánnak, az MTA Könyvtár és Információs Központ igazgatójának és Gál Jenőnek, a prágai Károly Egyetem magyar tanszéke professzorának a tárgyi feltételeket elrendező összemunkálása eredményeként kis magyar külföldi érkezt Prágába: a disszertációját készítő Ondrejcsák Eszter, aki a lehetőséget biztosította, hogy a hagyaték digitalizálása a könyvtár tulajdonába kerüljön, valamint a krk.szabolorinc.hu weblapot készítő Szabó Lőrinc-kutató Horányi Károly és Láng Klára, hogy digitalizálják a háborús pusztítás után összegyűjtött családi hagyatékot. Ennek hírért tettem közzé a Magyar Nemzet Magazinjának ünnepi számában, 2014. december 27-én, a 26. oldalon. *Tóni, a hű cseh. Budapesti találkozások a Straka-szalomban* címmel.

gei József Attila, Szabó Lőrinc és Illyés Gyula voltak (ez utóbbiról Lukáč idézett budapesti cikkében megjegyzi: „társam a Sorbonne-ról”), de ellátogatott rendezvényeire Kosztolányi, sőt volt vendége Bartók Béla is. Straka közvetítette a két költő, Szabó Lőrinc és E. B. Lukáč személyes találkozásait is: barátai barátságát ő hozta össze.

Mikor járt Lukáč a két világháború között Magyarországon? Előbb az 1932-es budapesti PEN világkongresszuson, ahol Csehszlovákiát Karel Čapek és ő képviselték, futólagosan ekkor kötnek ismeretséget Szabó Lőrincsel, erre hivatkozik Straka egyik levele Szabó Lőrinc-hez, mely egyben egy Lukáč-fordítást is küld: „Továbbá csatolom a Slovenské Pohl'ady c. szlovák irodalmi lap ezévi első számát. A 36. oldalon ott találja *Homlokodtól fölfelé* c. versének igen jól sikerült szlovák fordítását Emil B. Lukáčtól, akivel bizonyára találkozott a PEN club kongresszusán Budapesten”¹⁸. Ugyanez a dátum szerepel egy dedikációban Budapest megjelöléssel¹⁹, ekkor találkozhatott Szabó Lőrincsel, Straka „pénteki” estjén, és ami alapján egy rövid jellemzést is ad Szabó Lőrincről a Straka-fordításban ismert Politika-beli cikkében: „A mi ú. n. »feláldozott« nemzedékünk, a harmincasok legkiválóbb költője, Szabó Lőrinc (szül. 1900), akinek kétpólusos költészete magán hordja a mélységek minden sajátságait, az élettragédia hatalmas erejét és érbeöntött, ragyogó formáit. Nekem különösen kedves, lefordította Khájjamot, Villont, Baudelaire-t, Verlaine-t – és a cseh költőt, Halast. Az előkészület alatt álló csehszlovák költők antológiájában – amelyről annak idején részletesebben fogunk megemlékezni – részt vesz Halas versének szép fordításával. Januárban leközöltem a Slovenské Pohladyban *Homlokodtól fölfelé* című döbbenetesen szép versének fordítását. Most adta ki hatéves munkájának termését a *Te meg a világ* című kötetben. Más helyen is méltó módon akarok foglalkozni evvel a nagy költészettel.” Jellemzése egybecseng az ugyanekkor ezekről a versekről készített Németh László-i és Halász Gábor-i látletetekkel, és szinte elsőként utal a később „dialogikus poétikaként” a Szabó Lőrinc értelmezésébe bevezetett jellemzőre: a „kétpólusú” kifejezéssel.

Majd egy év múlva nagysikerű költői estet ad Budapesten: „A szlovák Ady Budapesten. Lukács Emil Bolesláv szlovák író, akit a szlovenszkói irodalmi és művészeti körökben »szlovák Ady« néven ismernek, szombaton este Budapestre érkezett. Lukács vasárnap *Ady hatása a szlovák költészetre* címen fog a magyar fővárosban előadást tartani.”²⁰; majd beszámolnak az iro-

¹⁸ A Szabó Lőrinc könyvtárában található a *Hvár* című Halas kötet, amelyben Ondrejcsák Eszter találta meg Straka sajtókezű aláírásával ellátott levelét is Szabó Lőrincnek (1933. február 24.), ebből származik az idézett szöveg. A Szabó Lőrinc könyvtárában megtalálható *Slovenské Pohl'ady* c. folyóirat 1933-ban kiadott januári számának címlapján piros ceruzával, a költő kézírásával az alábbi olvasható: „36. old. Sz. L. versfordítása, *A homlokodtól fölfelé* szlovákul”. A tartalomban aláhúzva szintén piros ceruzával: „L. Szabó: Hore od čela. Preložil Emil B. Lukáč”. (Lásd: Ondrejčák Eszter: *Anton Straka csehszlovák kultúrattasé és „magyar barátai”*, Korunk, 2015/7. 98.)

¹⁹ „Szabó Lőrincnek a Költőnek testvéremnek Omar Chajjamban szeretettel Budapest 24. II 1933 Emil B. Lukáč.” Lásd: *Szabó Lőrinc Füzetek* 6. *Szabó Lőrinc könyvtára II. Külföldi szerzők művei*. FORGÁCS Anita adatbázisát kiegészítette, jegyzetekkel ellátta, a katalógust szerkesztette és a bevezetőt írta BUDA Attila, 3111. tétel.

²⁰ Magyarország 1934. április 29. vasárnap, 13.

dalmi estről, méltatva Emil Boleslav Lukáč kitűnő előadását és művészi rangú fordításait, megemlítve, hogy Ady mellett Babits, Illyés, Szabó Lőrinc versei is elhangzottak az esten.²¹

Straka 1939-ben már nem lehetett Magyarországon, visszahívták, de Prágából az ő irányításával fejeződött be 1936-ban legfontosabb vállalkozása, a *Cseh és szlovák költők antológiája*. És ennek viszonzását készíti, akkor már cseh költők részvételével Prágában, amikor a Gestapo rátör lakásában, és politikai fogolyként elhurcolják, majd bíróság elé állítják. A készülő Magyar antológia darabjait szórják szét lakásában.

Igaza lett Lukáčnak, amikor azt hangsúlyozta, hogy „a politikai rokonszenv és az ideiglenes, konjunktúra által irányított gazdasági kapcsolatok és szerződések semmi esetre sem elegendők. A tartósan összehangolt, a kölcsönös tiszteletre és megértésre épített rokonszenv csak a szellemi, kulturális értékek kölcsönös kicserélésével lehetséges, a lehető legalaposabb megismerésükkel, tanulmányokkal, amelyek ezeket az értékeket megértik és elterjesztik és a saját értékeink közé sorozzák be.”

És ha a két nép költőinek megújuló kapcsolatát Lukáč Straka budapesti működéséből eredeztette, akkor a kapcsolattartás politikamentes, baráti formáját, amelyre példa lehet éppen az ő és Szabó Lőrinc személyes kapcsolódása, szintén a Straka bevezette személyes kapcsolatokra lehet visszavezetni. Ezt pedig Szabó Lőrinc visszaemlékezéseiben több alkalommal is, szinte ugyanazokkal a szavakkal fogalmazta meg: példává emelve a személyes kötődést kiépítő, baráti összekötöttség modelljét. „Straka Anton csehszlovák itteni kultúrattasé, kassai fiú, nagyon jó barátságba keveredett velem; részben azért, mert noha családos és gyermekes ember volt, a feleségével ő is körülbelül olyan kapcsolatban élt, amilyenben én a magaméval. Ez a Straka kultúrpolitikailag is rengeteget együttműködött velem, közösen terveztük ki és intéztük a magyar–cseh antológia dolgát, folyton kapcsolatokat teremtett köztem és cseh írók és költők közt.”²² „Straka nekem nagyon jó barátom volt, és mi ketten dolgoztunk együtt a cseh–magyar kultúrbarátságon, és nem azok, akiket emlegetni szoktak.”²³ Straka „személyes és igen jó barátom, aki tudott a dolgunkról, és akit Erzsikével is összeismertettem, hívott meg bennünket, kiügyeskedve valahogy két II. osztályú gyorsvonati szabadjegyet, amely egy hónapig az összes csehszlovák vonalra érvényes volt.”²⁴ „Már előre megmondtam, hogy mindez csak magánszívenesség lehet, és én még csak egyetlen cikket sem írok róla. Álláspontjuk azt volt, hogy nekik megéri, ha Sz. L. ismeri az országukat.”²⁵ És ezt, mint kapcsolatuk alaptörvényét másutt is elismétli: „Strakától kaptam magamnak és külön Erzsikének II. osztályú gyorsvonati szabadjegyet egy egész hónapra az összes cseh vasútra: az Erzsike-összefoglalás, bármennyire rögtönzött valami, mégis elmondja róla a legszükségesebbet. Én semmiféle kötelezettséget nem vállaltam a szabadjegyekért, egyetlenegy cikknek a megírását

²¹ Uo. 1934. május 1. kedd, 2. Ugyanakkor az újság támadja a csehszlovák kolónia tevékenységét, amely megjegyzések a Zilahy-szerkesztette Magyarország polemizáló hangjait is kiváltják (1934. május 2-i számának 3. oldalán).

²² SZABÓ LŐRINC: *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*, szövegg. LENGYEL TÓTH Krisztina, jegyz. KISS Katalin, Bp., Osiris, 2001, 337. (Osiris Klasszikusok); interneten: <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000001020&secId=0000098390> (látogatása: 2016. 12. 21.).

²³ Uo. 84.

²⁴ Uo. 149.

²⁵ Uo. 338.

sem. »Nem baj, nekünk megéri, hogy Sz. L. egyáltalán tud a mi valóságos életünkről és szépségeinkről!«²⁶

Hogyan működött ez a barátság? Idézek egy már Prágából küldött, 1936. április 14-én kelt levelet²⁷. Szabó Lőrincnek szól: „Kedves Barátom! Talán emlekszel még a csehszlovák vers-anthológiára, amelybe Halas verseit fordítottad. Most sajtó alatt van Pesten. Káldor adja ki, aki ez idő szerint Grilléknél dolgozik. Már átnéztem a korrektúrát. A könyv nagyon szép lesz. Az anthológia ügyét jóbarátom Nádass József (VI. Király u. 82. telef. 254-92) intézi. Most már csak az előszó van hátra s Nádassal együtt az a nézetünk, hogy ha Te volnál oly szíves néhány sorral bevezetni az anthológiát, ez nagyon szép volna. Erre ezennel fel is kérlek, de csak abban az esetben, ha ez nincs ellenedre bármilyen okból. Ismerem a budapesti atmoszférát s kérlek, barátságunk egyáltalán ne feszélyezzen. Mindenesetre ha megírnád az előszót, igen nagy volna az örömöm. S ez talán nem is nehéz! [...] Az előszó dolgában keresni fog maga Nádass is, aki kíváncságra be fogja Neked mutatni az anth. egész anyagát”. És utána egy másik levél, amely ezt szinte kommentálja: „Szabó Lőrincnek írtam egy hosszú levelet, melyben elmondtam az én nézeteimet. [...] Szép lett volna, ha Szabó tényleg írt volna előszót, de nagyon kényes helyzetben voltam. A világért sem lett volna szabad engednem, hogy a dolgnak olyan látszata legyen, miszerint én felhasználva Szabó iránti igaz barátságomat, őt éppen e barátság alapján kényes helyzetbe hozzam, s ő mintegy kénytelen legyen előszót írni olyan könyvhöz, amely nincsen egészen inyére. Ezért utolsó levelemben az előszó kérdését fel sem említettem már.”²⁸

Ez a hosszú levél 1936. május 16-án Prágában íródott²⁹. Teljes egészében az antológiáról szól, és valóban még utalás sincs az elmaradó előszóra. Az a bevezetőjéből már kiderül, hogy különbözős van a fordítók, valamint a fordítottak és Szabó Lőrinc között. De ezt a felek között az egymás nagybecsülésének feltételei között lehetne majdan tisztázni: „Bocsáss meg, hogy csak oly későn válaszolok, de levedre kissé hosszabban, érdemlegesen akartam felelni s beszélnem kellett a dolgokról, no meg idő is kellett hozzá, hogy nyugodtan írhattak. Nagyon köszönöm komoly és tárgyilagos figyelmedet, mellyel a versekkel sok egyéb elfoglaltságod mellett foglalkoztál³⁰. Ami a lényegét illeti, itt néhány dologra kell rámutatnom. Először is itt nagy, elvi eltérést látok a te és az itteni költők nézetei között. Közöltem velük leveled tartalmát, azt mondták, hogy ez a te tiszteletreméltó egyéni nézeted és felfogásod, az övék más. Ígéred, hogy a versekkel ebből a szempontból foglalkozni fogsz; kíváncsian várjuk cikkedet és tanulmányodat. Az anthológia cseh részének az anyagát helyeslik és nem kívánnak változtatást, ami annál kevésbé lehetséges már, amennyiben az anyag ki van szedve s a kiadótól nem lehet várni, hogy vállaljon újabb kiadásokat. A cseh verseket az itteni fiatal cseh költők válogatták össze és küldték el nekem. Sok verset küldtek. Mindegyikből készítettem nyers fordítást s nálam a péntekestéken mind sorra vettük a jelenlevő fiatal magyar költőkkel s ki-

²⁶ Uo. 84.

²⁷ Gál István: *Anton Straka levelei Szabó Lőrinchez*, Irodalmi Szemle, 1973. 5. 418–426. Az 1936. április 14. levél a 420. oldalon. Eredetije: MTA KIK Ms 4686/188.

²⁸ Az MTA KIK feldolgozás alatt álló anyagából, Ondrejcsák Eszter szíves közlése, „címett nincs, aláírás nincs és dátum sincs” megjegyzéssel.

²⁹ Gál István: *Anton Straka levelei Szabó Lőrinchez*, i. h., 420–422. oldalakon. Eredetije: MTA KIK Ms 4686/189.

³⁰ Sajnálatos, hogy Szabó Lőrinc Strakához frott levelei mindaddig nem kerültek elő.

válogatták nekem azokat a verseket, amelyek az anthológiába kerültek. Ezt a válogatást itten jóváhagyták, történt ez 1934-ben. A fordítást felosztották. Jelen voltál már te is. Nehéz dolog volt, tudom. Látom a hiányokat. De általában a fordítások jók, sok közülük egyenesen nagy-szerű!”³¹ A folytatásban az antológia megjelenéséről számol be: „Most küldtem el Pestre az anthológia második korrektúráját, azt hiszem rövidesen meg fog jelenni. Az elején csak annyi lesz – hogy legyen aki feleljen érte, – hogy az anthológiát magyar és csehszlovák költőbarátaimmal együtt – kiknek ezúttal is hálás köszönetet mondok – összeállítottam és sajtó alá rendeztem. Üssön érte, aki akar! Nem bánom! [...] A Te Halas fordításaid nagyon tetszenek nekem s nagyon tetszettek mindenkinek, kivétel nélkül, akik olvasták. Ez olyan consensus, amely előtt kapitulálnod kell Neked is! Az anthológia most már azt hiszem napokon belül kijön a piacra, mint Renaissance kiadás, Budapest.”

És még egy megjegyzés, Szabó Lőrinc emlékezéséből, amelyik csakis egy mélységes baráti kapcsolatra utalhat, amely felülemelkedett a nemzetek szembenállását kiváltó válságokon: „Amikor pedig a Felvidék visszacsatolása természetes ellentétet támasztott az érzelmeinkben, én megmondtam Strakának, hogy többé politikáról nem tudok vele őszintén beszélni, másképp pedig nem akarok. Ettől kezdve kizárólag kulturális és magánérintkezésünk volt, de intenzív és szeretetteljes”.³²

Ennek az „intenzív és szeretetteljes” munkálkodásnak a számára milyen munkamódszert dolgozott ki? Az anthológiáról beszámoló hosszú prágai levelében Straka ezt ekként definiálja: „Mindkét kultúra propagandistája vagyok, amolyan összekötő kapocs.” Még meg sem jelent a cseh és szlovák költőket a magyaroknak bemutató antológia, máris viszonzásán dolgozott: „Sok idealizmussal, lelkesedéssel, ügyszeretettel csináltuk. Ugyanúgy lelkesednek itteni barátaim is az ügyért. Amikor itt bemutattam a korrektúrárt, nagyon szívesen önként felajánlották szolgálataikat és együttműködésüket, hogy itt is lefordítanak és kiadnak egy magyar versanthológiát. [...] Adyval és kortársaival kezdeném és folytatnám a legifjabbakig, mindent, ami tényleges érték, tekintet nélkül, vajon az illető jobb vagy baloldali, klasszicista, szürrealista, dekadens vagy bármi más. Kértem vagy 120–150 verset, melyeket az itteni költőkkel megbeszelném s a kiválogatottakat lefordítanók, együtt, akár annak idején Pesten dolgoztam veletek.”³³ Majd a már történelmileg nehéz időkből, 1939. április 25-én egy hosszú levélben ír a magyar antológia előkészületeiről, elveit ekként összegezve³⁴: „Nagyon kérlek téged, rajtad keresztül a többi magyar író barátomat s a magyar költészet szakembereit, segítsetek, küldjetelek további irányítást s bőséges anyagot, hogy a munka jó, sokoldalú és teljes legyen. Legyen magyar, fejezze ki a magyar életet, vágyakat, gondolkodást, hivatás-tudatot, szóval mindazt ami a magyar irodalomban jellegzetesen magyar. Azt hiszem, kiérzem magam is a ti segítségetekkel; itteni barátaimmal meg azt nézzük, mi az, ami az idegenek szemével nézve érdekes, elsőrangú, informáló, időálló [...] szeretném, ha a további s a végleges válogatás is megállná a sarat a legkomolyabb tárgyilagos és szakértő bírák előtt is. Az eddigi anyagot már

³¹ Ezt követően a gyengébb szlovák résznek a valójában nem költő Darvas János, a Prágai Magyar Hírlap szerkesztőjének, egyébként mindkettőjük barátjának fordításait tartalmazó összeállításáról ad magyarázatot.

³² SZABÓ Lőrinc: *Vers és valóság... i. m.*, 338.

³³ Az 1936. május 16. levél részlete: Gál István: *Anton Straka levelei Szabó Lőrinchez*, i. h. 422, ill. 421. Eredetije: MTA KIK Ms 4686/189.

³⁴ Uo., 426. Eredetije: MTA KIK Ms 8646/194.

bemutattam az itteni költő barátainak, J. Seifert már le is kanyarított belőlük egy egész oldalra valót a Národní Práce napilap május 6-iki vasárnapi irodalmi melléklete számára, illesztve. Tegnap este Hora olvasta el az anyagot s nagyon megdicsérte. [...] A kötet címéül Ady valamelyik verscímét választjuk majd, irodalmi előljárót Lukáčcsal szeretnék írni.” Seifert a későbbi Nobel-díjas, Hora a cseh költészet klasszikusa voltak a mértékadó bírálói tevékenységüknek. És ahogy Straka eltervezte, utóbb a szlovákok megvalósította Elán-kiadású antológiának 1943-ban Adytól vett idézet lett a címe, Lukáč írta az előszavát, és a magyar költőket bemutató mini-esszék nagy részét³⁵.

Lukáč valaha cikkében feltette a kérdést: „miként nyerte meg a bizalmat”. Straka pályája elején katolikus pap volt. És tudjuk, hogy a gyónási titkot élete mentése árán sem árulhatja el tudója. Straka diplomataként is megmaradt ebből a szempontból papnak: a baráti szavak szentek voltak számára. Kapcsolódásai íróbarátaival különböztek, barátságára ugyanakkor mindnyájan külön-külön számíthattak.

Szabó Lőrinc emlékezését Straka utolsó Prágából küldött, a pár hónappal későbbi Lukáč-versre, a *Luna mendaxra* emlékeztető, bolondos áprilisi politikai időjárásra utaló levele inspirálhatta. Az egymás népeinek megbecsülése, és a másik szemléletének tiszteletbentartása sugárzik Straka szövegezéséből: „Amint látod, a mai bolondos és hebehurgya áprilisi világban is szentül hiszek a népek tavaszában s bolondos eszelősként tovább rajzolgatom a magam cirkulusait. S látom, vagyunk itt jónéhányan, akik ugyanígy gondolkodnak, éreznek, dolgoznak állandóan. S addig nincs baj. Sohasem voltam olyan büszke rá, hogy ehhez a pompás nemzethez tartozom itten, mint éppen most! S hiszek a történelem fényes elégtételében.” Majd folytatva a másik fél méltóságát is számbaveszi, baráti kapcsolódását a mélypont idején is fenntartva: „Igaz bensőséges szeretettel üdvözöllek, kedves tieddel szeretteddel együtt, üdvözlöm a többi ottani jóbarátot, akikre állandó, változatlan szeretettel gondolok. Kedves választodat várva maradtam őszinte baráti kézzszorítással A. Straka.”³⁶

A Straka szótte barátságok megszövjük mártírhálála után sem szakadtak meg. Hiszen Szabó Lőrinc könyvtárában ott van az 1948-ban megjelentetett szlovák nyelvű fordítása Lukáčnak, amelyet dedikálva juttatott el magyar barátjának³⁷, és az MTA KIK őrizi az ekkori leveleket is³⁸. Amikor már a háború utáni fordulat után lehetett egymással újra érintkezni, Szabó Lőrinc egyik akkoriban elkészült remekét, a *Tücsökzenét* megküldte. Lukáč ezt öröm-

³⁵ *Na brehu čiernych vód – výber z modernej maďarskej lyriky*. A kötet Szalatnai Rezső szerkesztésében, E. B. Lukáč előszavával Pozsonyban jelent meg szlovák költők sikerült fordításaival: Fordítói: Valentín Beniak, Štefan Krčméry, Emil Boleslav Lukáč, Vojtech Marko, Dániel Okáli, Ján Poničan, Vladimír Roy, Tibor D. Štítnický, Andrej Žarnov. A könyv az Elán kiadásában 1943-ban jelent meg. Ady Endre, Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, József Attila, Reményik Sándor, Kassák Lajos, Áprily Lajos, Erdélyi József, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Mécs László, Győry Dezső, Guylás Pál és Berda József verseit tartalmazza.

³⁶ Uo.

³⁷ A korábbi, már idézett dedikáció mellé így került az újabb: SHAKESPEARE, William: *Richard III.* (Preložil Emil Boleslav Lukáč) Bratislava, 1948, Orlovsky. Ajánlás a címdalalon: „Szabó Lőrincnek baráti szeretettel”. Lásd: *Szabó Lőrinc könyvtára II. i. m.*, 3825 tétel. Az pedig, hogy a könyvészeti feltárást végző kollega megjegyzi mindkét esetben: „felvágatlan” – az természetes, az ajándékozás gesztus értékű volt. Szabó Lőrinc egyik szláv nyelven sem tudott. A másik, *Dies irae* kötet nem található a könyvtárban.

³⁸ MTA KIK Ms 4684/7 és 6.

mel nyugtázza, majd ő is küldött könyveket Szabó Lőrincnek, sőt közvetítésével valahai fordítójának, Sziklay Lászlónak is üzent. Az első értesítés egy karácsonyi képeslap volt:

Bratislava 22. XII. 48.
Blahova 31 a
Kedves Lőrinc!

Kellemes karácsonyi ünnepeket s boldog új évet kíván neked és családodnak
őszinte barátod

Dr Emil B. Lukáč

„Tücsökzenédet” a legnagyobb élvezettel olvastam, szívből gratulálok!

Ezt követte a Tvorba levelezőlapján piros színű, golyóstollal írott újabb levél, rajta hivatalos, nyomtatott névmegjelöléssel: „Rediguje Dr. Emil B. Lukáč, Bratislava, Blahova 31/a”. Dátumozása: „23. VI. 1949”.

Kedves Lőrinc! Multkor írtam neked, s egyúttal megküldtem két könyvemet. Légy oly szíves értesíteni, megkaptad-e őket. Nagyon sajnálnám, ha elvesztek volna. (Egy kötet saját költeményem „Dies irae”, s egy kötet Shakespeare fordítás – Richard III.)

Nagyon örülnék, ha a könyvek jókarban megjöttek. Két hónappal ezelőtt küldtem dr Sziklay L.-nak egy tudományos könyvet, nem felel megkapta-e.

Szívélyesen üdvözöl régi barátod

Dr Emil B. Lukáč

Ekként személyes életrajzukban is összekötődnek az 1939-es összetartozási törekvések szereplői.

Majd a hatvanas és hetvenes években kétszer is szerencsém volt találkozni és beszélgetni az éppen akkor hazánkban tartózkodó Emil Boleslav Lukáčcsal, aki rajongó szeretettel emlegette Szabó Lőrincet. A Petőfi Irodalmi Múzeum számára pedig fiatal tanítványom, mára már Tverdota György professzor interjút is készített kérésemre a költővel költőbarátjáról.

Mindezek adtak értelmet az évtizedek óta sokszor a figyelmemet megjárta két „fecninek”, hogy az ebből kiinduló kapcsolatteremtési, barátsági modellt ennek alapján javasoltam példázatossá avatni a Charta XXI. *Együtt az úton magyarok és szlovákok* című konferenciáján³⁹. Surján Dr., miniszter, az Európa Parlament alelnöke, a konferencia megálmodója és előkészítője nagy örömmel fogadta, és a konferencia résztvevői is visszhangozták a Lukáč által megfogalmazott modellt. Ezáltal, 2016. december 3-án teljesedett be a Szabó Lőrinc korrigálta cikk-fogalmazvány sorsa. Szlovákok és magyarok, szinkrontolmácsolásban egyszerre lehetnek hallgatói a valaha a politika által egymás ellen uszított népeket a kulturájuk és a személyes barátság alapján egymással megismertetni akaró modellnek. Bárha a konferencián most éppen Esterházy János neve talán el sem hangzott, mégis a konferencia egésze válhatott viszaigazolóssá, annak a modellnek a kiegészítésévé, amelynek fontos, alapvető dokumentumait Simon Attila bevezetőben idézett kötete gyűjtötte össze.

³⁹ *Együtt az úton magyarok és szlovákok*, 2016. december 3. Budapest, ELTE Gólyavár, A Charta XXI Megbékélési Mozgalom konferenciája a közös múltról és a közös jövőről.